

MI MINDENT KÖSZÖNHETEK FARKAS ISTVÁNNAK?

Amiben voltam szereplő...

Dr. Cseuz Regina főorvos asszonynak

DOI 10.35402/kek.2024.5.5

1977 elején dr. Székács István pszichoanalitikus orvos, biokémikus váratlanul így szólt: tudok egy magának való festőt, Farkas Istvánt. Akkor már doktorátusom volt művészettörténetből, mégsem hallottam a nevét sem. Rohantam a Széchényi Könyvtárba (még a Múzeum körúton volt, a Nemzeti Múzeum hátuljában), és kikértem mindent, ami róla szól. Pataky Dénes 1970-ben megjelent kis könyve (Corvina Kiadó), Nyilas-Kolb Jenő könyve 1935-ből és André Salmon lenyűgöző *Étienne Farkas Correspondances* mappája (1929, Párizs, Les Chroniques du Jour). Megdöbbenett, lenyűgözött a mássága, a szokatlansága, a festésmódja, a képeiből sugárzó magány, elidegenedettségek, a magyar képzőművészettől eltérő, különös színvilága. Öntörvényűsége. Otthontalansága. Ereje. Azonnal beleszerettem. És ez a szerelem máig tart.

Gyakorlatilag azonnal eldöntöttem, hogy könyvet írok róla. Akkor már két könyv megjelenése volt mögöttem: *Anna Margit* (1971) és *Deim Pál* (1977) a „Mai magyar művészet” sorozatban, és megjelenésre várt a Corvina Kiadó „Műterem” sorozatában egy kötet *Péter Vladimírról*.

A Képzőművészeti Alap Kiadónál 1979-ben jelentették meg a *Farkas Istvánról* némileg elhamarkodottan, ám nagy lelkesedéssel készült, kissé éretlen könyvemet. 35 év távlatából is azt gondolom, nem baj, hogy megjelent, színes és fekete-fehér reprodukciókkal. Büszke nem vagyok rá, de nagyon akartam, és elképesztőnek találtam, hogy Farkas István (Budapest, 1887 – Auschwitz, 1944), aki a két háború közötti európai és magyar képzőművészet kiemelkedő alkotója, mennyire nem ismert, mennyire nincs benne még a művelt értelmiségiek tudatában sem. Erről közvetlenül húsz évvel később, 1989 és 1994 között a Szigligeti Alkotóházban győződhettem meg, amikor a nagymonográfián dolgoztam. Jeles művészek, írók, esztéták a nevét sem hallották, még a képzőművészetre fogékonyak sem. Amikor 2005-ben Szekszárdon Farkas István emlékére rendeztünk kiállítást (IV. Szekszárdi Festészeti Triennálé), a katalógusban megpróbáltam megindokolni (*Farkas István elfogadottsága – elfogadhatatlansága*), miért maradhatott idegen Farkas a saját hazájában. Nagypolgári család, bárók

és könyvkiadók, asszimilálódott zsidók. Párizsban lett befutott festő, 1948 után burzsoának nyilvánították, ellene fordultak azok a képzőművészek is, akiket a harmincas évek végén, negyvenes évek elején anyagilag is támogatott. Sokáig gyanús volt, mert jó módban élt, nemzetközi beágyazottságban, és volt pénze képeket vásárolni kortársaitól. Aztán zsidónak bélyegezték, és nem menekült a zsidó sors elől, pedig megtehetette volna. A szocializmustól fényévnnyi távolságra volt összetett világlátása, individualizmusa, polgári környezete.

A Magyar Nemzeti Galériában 1977-ben végre rendeztek egy Farkas-kiállítást (sok-sok hamisítvánnyal): ekkor már személyesen ismertem Glücks Ferencet és feleségét, akik 1948 után – amikor a két Farkas fiú, Charlie és Paolo nem jött haza Rómából, ahol ösztöndíjjal tanultak – megőrizték a Farkas-műveket (egy része a családnak, nagy része a Kecskeméti Képtárba került). Tudták, hogy könyvet készülek írni, így mutattak be a Farkas fiúknak, családtagoknak. Charlie meghívott Rómába.

Egyértelmű üzenet

Váratlanul és szokatlanul, 1978-ban három hónapra érvényes útlevelet kaptam. Ez egyértelmű üzenet volt: nem bánnák, ha nem jönnék vissza. (A háttérben az észak-magyarországi maradék zsidó temető barokk és klasszicista sírköveinek védelmében írott cikkem állt, amelynek közléséért a *Művészet* folyóirat főszerkesztője írásbeli figyelmeztetést kapott, és ugyanerre szólították fel a pártközpontból munkahelyi főnökömet is.)

Előbb a Bajor-Alpok, majd Essen, onnan Amsterdam és vonattal Velence, Firenze. Ebben a reneszánsz ideákat racionális szerkezetében, esztétikus, nyugodt városképében, rendezett, harmonikus épületeiben megjelenítő városban Farkas István restaurátor unokájának, Idának a műtermében lakhattam, rálátással a zseniális Brunelleschi-kupolára (azóta is a világ általam látott egyik fő csodájának, tökéletes alkotásnak tartom). Majd Róma, ahol 1970 őszen már jártam Dombrowszky István Tuta szobrász barátom nagybátyjának meghívására. Itt Farkas fiának, Charlie-nak a műterme volt a

lakhelyem három hétig, öt percre a soha meg nem unható Campo de' Fioritól (virág-, gyümölcs-, fűszer- és halpiac a 16. századi Terrina szökőkút körül) és két percre legeslegkedvesebb teremttől, a Piazza Navonától. (Csoda, gyönyörűség, megszokhatatlan örömek forrása a három barokk szökőkút, középpütt Lorenzo Bernini *Négy folyó* szökőkútja, négy férfi a négy folyó – Nílus, Gangesz, Duna, Río de la Plata, közepén pedig egy egyiptomi obelisz. A tér északi felén a Fontana del Nettuno, a délin a Fontana del Moro, ezeket Giacomo della Porta építette 1576-ban. A teret határoló barokk templomok között a San Giacomo degli Spagnoli, itt égették el 1520-ban Luther Márton írásait.) 1989 és 1994 között ezen a két téren ültem a legtöbbet, amikor nem dolgoztam, és kávézás, fagyaltozás közben Farkas István életének és képeinek rejtélyein, összefüggéseiben gondolkoztam. Charlie-ék trasteverei bámulatos mediterrán otthonában olyan Farkas István-festmények láthatók a falakon, amelyek azóta is a legkedvesebbjeim: *Kesztyűs nő* (Z. G. grófnő arcképe, Zay grófnő, 1931) és a *Történt valami* (1941, ez a jelentékeny mű festésmódjában, szemléletileg eltér a harmincas évek eleji kiemelkedő Farkas-művektől. Valami új kezdete – ám a szörnyű történelem nem tette lehetővé az új korszak kibontakozását) – és a vázlatfüzetei, rajzmappái.

Számomra a Trastevere a világ közepe, szíve – már 1970-ben is, 1989 és 1994 között, majd 2002 és 2007 között is a mindenség s benne az én korlátozott létezésem szimbolikus, szakrális és valóságos tere, helyszíne. A macskaköves, szűk utcák, kicsiny terek, a változatos, pasztellszínű házak borostyánnal befuttatva, kapuk, kopogtatók, a mediterrán virágok özöne, macskák, kávézók, éttermek, az angol antikvárium (számtalan könyvem innen való), a templomok, mindenekelőtt a Piazza Santa Maria in Trasteverén, a nyolcszögletű kút mögött, a 3. században épült, majd a 12. században tovább épült bazilika, benne Cavallini 13. századi csodálatos mozaikjai, az apszis. És Charlie, Ibi, Ida, a Farkas unokák (korán meghalt lányának, Juditnak gyerekei) – kedvességük, figyelmességük, műveltségük, polgár mivoltuk. És a Farkas István-festmények, -rajzok, naplói, levelei. Mindez együtt a Trastevere (és a számomra az egyre tágasabb univerzum).

Charlie ráadásul elvitt Etruriába már 1978-ban – Tarquinia, Cerveteri, Vulci, Orvieto, Volterra, Cortona –, az etruszk városokba (később többször is). Színes, mozgalmas sírfreskóik, szarkofágjaik szobrai és domborművei, fekete cserépedényeik lenyűgöztek, és azóta is csodálom, kedvelem, derűvel

tölt el az etruszk művészet. Nem félték a haláltól sem. A Museo Nazionale etrusco di Villa Giulia azóta is a legeslegkedvesebb múzeumaim egyike, és ahányszor Rómában voltam, szinte azonnal loholtam megnézni újra és újra, betelhetetlenül, meg-unhatatlanul. Az ott látható házaspár-szarkofág (Cerveteriből származik, a Kr. e. 6. századból) az öt legkedvesebb szobrom egyike. (A louvre-belit is szeretem, az is Cerveteriből való a Kr. e. 5. századból. 2014. július 20-áig – vagyis most, amikor e sorokat írom – végre egyszerre látható a két különös, érzelmegzdag terrakottaszarkofág Rómában, a Palazzo delle Esposizioni termeiben.) Ma is – a krétai mellett – szeretem tanítani a Kr. e. 9-8. századtól a Kr. e. 3. századig viruló etruszk művészetet, az archaikus kortól az itáliai hellenizmus koráig. És milyen más úgy tanítani, hogy nemcsak múzeumokban, hanem a helyszíneken, az etruszk településeken is járhattam. Így kezdődtek a csodák, amelyben Farkas István iránti vonzódásom, elkötelezettségem révén részesültem.

A tisztességes, de nem túl érdekfeszítő első *Farkas István* könyvem – melynek fő érdeme, hogy 35 évvel Farkas halála után végre kézbe vehető volt – megjelenésekor már dolgoztam egy dokumentumköteten a Gondolat Kiadó „Szemtől szemben” sorozata számára. A mintegy 250 oldalas kötet végül az én hibámból nem jelent meg, nem fejeztem be, mert az érdeklődésem, figyelmem néhány évre teljesen a kultúraszociológiai kutatások felé fordult. Az összegyűjtött anyagokat a nagymonográfiában hasznosítottam.

Nem várt feladat

A fiatalabb fiú, a Franciaországban élő Paolo Farkas 1989-ben váratlanul megjelent Budapesten. Egy nagyalakú, vastag Seurat-könyvet hozott magával, mely egy nagy párizsi életmű-kiállításához készült. – Ilyen méretű könyvet szeretnék apámról öt éven belül, kerül, amibe kerül – tette elém a mintának szánt vaskos kötetet. Tudtam, hogy Charlie, az idősebb testvér nem ért egyet azzal, hogy Paolo engem választott. (Sokáig nem bízott bennem – jogosan. Aztán a munkabírásom, szívósságom, aprólékos adatgyűjtéseim, kutatómunkám, elkötelezettségem meggyőzte őt is és feleségét is.) A nem várt feladatnak – hogy tudniillik írjak egy Farkas-monográfiát – köszönhetem, hogy a barátaim, szociológus kollégáim a nyolcvanas évek végén nem tudtak bele-rángatni a politizálásba. A szociológia ellenzéki és kritikai tudomány volt. És én annyira elkeseredett

voltam a saját hetvenes–nyolcvanas évekbeli kultúra- és művészetszociológiai kutatásaimban feltárt értékrendválságoktól, kulturálatlanságtól, feudális hagyományoktól, a számomra fontos vizualitás bányabéka feneke alatti színvonalatlanságtól, hogy 1987 februárjában otthagytam a kutatóintézeteket, és elmentem főállásba a Műegyetemre tanítani. Előbb kultúra- és művészetszociológiát, majd művészettörténetet (ennek lett az a praktikus hozadéka, hogy 1989-től sokszor sok időt tölthettem egyfolytában európai városokban, Farkas István után kutatva).

A rendszerváltozás az íróasztalomnál, könyvtárakban, adattárakban, múzeumi raktárakban, műgyűjteményekben – itthon és külföldön – ért. Olyan elszánással, akarással, következetesen építkezően vettem bele magam a rám váró számos, szerteágazó feladatba, mint akinek az egész további léte, létének minősége múlik azon, hogyan oldja meg a problémákat, milyen mélységig tárja fel az alig ismert életművet, képes-e Farkas Istvánhoz méltó monográfiát létrehozni.

Farkas István és én egymásra találtunk, ahogy ezt 22 évvel korábban, 1977-ben Székács István megmondta előre. De akkor még éretlen voltam a feladatra. 1989-ben már alkalmas. („Mindennek rendelt ideje van, és ideje van az ég alatt minden akaratnak... Ideje van a kövek elhányásának és ideje a kövek egybegyűjtésének...” *Prédikátorok könyve* 3,1; 3,5.) Mindent össze akartam gyűjteni róla és tőle, leveleket, fényképeket, életmű-katalógust készíteni, felkutatni és beszélni a még élő kortársakkal, képzőművészekkel, a Wolfner–Singer Kiadó munkatársaival, szigligeti alkalmazottakkal, a közeli és távoli rokonokkal, műgyűjtőkkel, francia és magyar költő barátokkal (illetve özvegyeikkel), mindenkiel, aki kapcsolatban lehetett vele, ismerhette őt. Hihetetlen találkozások! Jean Follain költő (1903–1971) özvegyével, aki végül is nekem ajándékozta azt az A4-es, álló formátumú meghívót, akvarellt, amelyen Farkas búcsúvacsorára hívta barátait Párizsban, mielőtt hazaköltözött (ma a konyhám ékessége a nagy étkezőasztal mögötti falon). És micsoda levélváltások Angliától Ausztráliáig, Amerikáig, és így szerzett fényképek és kópiák Farkas műveiről. És szomorú, elutasító levelek például Illyés Gyulától, aki magyarra fordította Farkas francia költő barátainak verseit. Vagy Illés Endrétől, a Szépirodalmi Kiadó vezetőjétől: miért foglalkozik egy középszerű festővel egy tehetséges fiatal művészettörténész... Kétszáznál több levelet írtam szerte a világba, és száznál többet magyar, francia, belga, angol, német, amerikai múzeumoknak, galériáknak, Farkas egykori gyűjtőinek

és mai gyűjtőknek. Tántoríthatatlanul és fáradhatatlanul nyomoztam – viszonylag eredményesen. 1989 és 1994 között nagyon sokat dolgoztam Rómában Charlie-éknál, Firenze fölött a Villa Cafaggióban Paolo családjánál, Párizsban könyvtárakban, múzeumokban, Barbizonban, Brüsszelben, Berlinben, Londonban, Münchenben, Chemnitzben és a Kecskeméti Képtárban, a Magyar Nemzeti Galériában, az MTA Művészettörténeti Kutatóközpont adattáraiban. És a Szigligeti Alkotóházban. (Nem mentem Ostendébe, ahol volt Farkasnak kiállítása, talán mert nem kedveltem Brüsszelt, és nem kerestem azokat a svájci színhelyeket, ahova Farkas rendszeresen síelni járt, többször Márai Sándorral. Azt hiszem, mindent másutt követtem őt.)

Egy nagyon nagy városban

Farkas Istvánnak köszönhetem, hogy többször is dolgozhattam Párizsban a mintegy hétszáz éves, monumentális Bibliothèque nationale de France-ban (Nemzeti Könyvtár). Többedszerre is alig bírtam elhinni! Hiszen már gyerekkoromban Nagykanizsán is azt hajtogattam – a környezetem legnagyobb meglepetésére –, hogy nagyon nagy városban akarok majd élni, híres egyetemeket és könyvtárakat megismerni. Négy-öt éves koromtól a könyv, az olvasás a természetes közegem, mindennapjaim természetes velejárója. Gyékényesen és Őrtilosban főként ezért neveztek kicsit ironikusan, kicsit elismerően „principessának” (s azért, mert nem voltam hajlandó senkivel egy ágyban aludni – akkor inkább az istálló vagy a kemencepadka –, egy pohárból inni, s a mindenhova magammal cipelt könyveket óvandó folyton keztem mostam). A gazdag, nagypolgári, kanizsai, Auschwitzot túlélte, törekeny és okos Róthnéthől hallottam először a jelentős könyvtárakról, miközben megengedte, hogy az elegáns, soknyelvű bőrkötésű könyveit nézegessem (minél nagyobb és vastagabb volt, annál inkább vonzott). Talán őmiatta kezdtem gimnáziumban a latin mellett franciául tanulni Serey Évától, aki nagyszerű műfordító is volt.

Tudtam, hogy a Francia Nemzeti Könyvtár története 1368-ig, Bölcs Károlyig nyúlik vissza. 1692-ben nyílt meg a nagyközönség előtt. Ebben a lenyűgöző léptékű könyvtárban találtam meg a Farkasról szóló francia nyelvű írásokat a 7. Arts-ban (1927 és 1928, Pierre Flouquet), a *Montparnasse*-ban (1928 és 1929, Charles Géo), a *Sagesse*-ben (1929, Paul Dermée és Pierre Flouquet írásai), és nem sorolom tovább, megtalálhatók a nagymonográfiában. 1927 és 1931 között több mint harminc tanulmány, cikk és a *Galerie*

le Portique-beli kiállítások katalógusszövegei. Ez is a megfogalmazhatatlanul megrendítő élményeim egyike. Hogy éppen én és éppen ebben a gazdag könyvtárban, mely antik szerzők műveit is őrzi, középkori és modern kéziratokat, nyomtatott könyveket a 16. század óta, folyóiratokat, dokumentumokat, metszeteket, fotókat, térképeket... (A hetvenes években művészettörténetet tanulhattam a drezdai egykori Sächsische Landesbibliothekban, a lipcsei Deutsche Büchereiában, az egykori német nemzeti könyvtárban és a berlini Staatsbibliothekban. A kilencvenes években Londonban a British Libraryben, ebben az elképesztő méretű könyvtárban, és persze 1970-től a nagyszerű Széchényi Könyvtárban, az Országgyűlési Könyvtárban, sokfelé egyetemi könyvtárban – de „A Könyvtár” számomra a Bibliothèque nationale de France.) „Ment-e a könyvek által a világ elébb?”, kérdi Vörösmarty. Igen. Ment. És megy... Farkas mint könyvkiadó jó néhány igen fontos könyvet adott ki, fordíttatott magyarra, ő is hitt a könyvekben, több nyelven olvasott. Nemes Nagy Ágnes-t kell idéznem: „Hogy is mondja Vörösmarty? »Mert beszédem képtelen – Méhdongás, szűnyogzene – Elbeszélni, amit láttam.« Valóban, »elbeszélni, amit láttunk« úgy, ahogy láttuk, alapjában véve képtelenség. Képtelenség, az érzékelés csökevényessége és a közlés bizonytalansága miatt egyaránt.” (*Metszetek*, 1982.)

Aztán még kutathattam Brüsszelben, Londonban, Münchenben, Berlinben, Bécsben is. Közben elkezdtem publikálni Farkasról, ahol csak lehetett: a *Ligetben*, a *Múlt és jövőben*, a *Mozgó Világban*, a *Valóságban* és így tovább.

Nem turistaként

Farkas Istvánnak köszönhetem, hogy megismerhettem Párizst és Rómát. Nem turistaként! Párizsban mindig barátaim, Molnár Ágnes grafikus, az 1964 óta Párizsban élő gyerekkönyv-illusztrátor, és a filozófus, igényes horoszkópkészítő tudós férje, Jean-Claude műtermében laktam. (Ebben a műteremben készültek Ágnes kedves, humoros, igen színes francia, angol, német, holland, spanyol, svájci, japán, portugál és magyar kiadásban megjelenő gyerekkönyvei és szurreális rézkarcai, pasztelljei.) Velük reggeliztem, tőlük indultam munkába metróval, és hozzájuk tértem haza (s persze velük kirándultam többször is Chartres-ba a gótikus szobrokat csodálni, és Monet kertjébe, Givernybe – ez utóbbról írtam „szerelmi vallomást” az Arnolfini Szalon EsszéPáholyában 2013 augusztusában). Valószínű, hogy a Farkas István-kutatómunka nélkül nem jutok el életem egyik

legeslegcsodálatosabb kertjébe, amely Monet tervei alapján született meg. Givernyben a kert, a tó, a fák, a virágok, a ház, a műterem, a falakon Monet festményei arról az egységről szólnak, amelyet élete második felében ez az ember, a színek költője megteremtett. Ez az egyik véglet: valóság, természet és művészet egysége. A másik meg a titokzatos, spirituális 13. századi chartres-i székesegyház kilenc bejáratával, a bejáratokat díszítő nagyszerű szobrokkal (ótestamentumi személyek, görög filozófusok, apostolok), mesteri domborművekkel, látványos festett üvegablakokkal (utolsó ítélet, Mária a gyermek Jézussal), a templomhajó padozatán a rejtélyes labirintussal, mely útvesztő a bűnbánó zarándokok számára (298 méter hosszú az út). Talán nyilvánvaló, hogy nincs közvetlen kapcsolat Chartres, Giverny, a Marais negyed, a Trastevere, a Campo de' Fiori – és így tovább – és Farkas István két háború közötti, a harmincas évek legelején kiteljesedő életműve között. De mindaz, amiket én köszönhetek Párizsban és Rómának a közvetlen kutatómunkán túl, nagyon is hozzásegített azokhoz a szemléleti változásokhoz, ismereteim táguálásához, művészeti érzékenységem finomodásához, amelyek miatt közelebb kerülhettem ahhoz a poliglott, nagyon olvasott, művelt, szakmájában igényes és járatos, a modern művészetet európai szinten ismerő, széles látókörű emberhez, aki Farkas István volt. Hitelesen európai. És hiteles festő (még a festékeit is maga keverő szakmunkás). Én 1947–48-tól, eszmélésemtől nagyon más világba nőttem bele, mint Farkas, de 1989-től Párizsban és Rómában lassan belétanultam az ő közegebe, s ez segített megérteni ambivalens viszonyát az eltűnő polgársághoz. Képeinek főszereplőit, tragikumukat, magányra ítéltettségüket. Azt, ahogy elment mellettük az idő, a történelem, elsüllyedt az értékviláguk.

Napokon át egyedül

Rómában mindig az 1927 óta működő Római Magyar Akadémián, Francesco Borromini (1599–1667), a barokk építőművészet egyik meghatározó építésének tervei alapján 1640 körül épült Falconieri-palotában laktam, és a Via Giulia 1-ből, ebből a méltóságteljes barokk palotából mentem át gyalog a zölden hömpölygő Tevere, alias Tiberis felett a Ponte Sistón Charliék trasteverei otthonos lakásába dolgozni. Kicsit bámészkodtam a hídon, messzebb a Szent Péter-bazilika kupolája, háttérben a Vatikán. Aztán figyeltem, ahogy már a folyón túl, a Trasteverét mintegy bevezető téren reggelente a festők kipakolták állványait, festőkészleteiket,

árusítandó képeiket (főleg római nevezetességekről, hangulatos kis terecskékről), a kis szűk utcában beszippantottam az éttermek, boltok illatát. (Hogy mi a jó étel, és miért fontos, azt is Ibitől és Charlie-tól tanultam meg. Közös háromfogásos ebéd és közös vacsora – nekem legfeljebb pizzára tellett volna – a házias éttermekben. Olykor Ibi főzött nagyszerűen, és készített minden este másnap reggelire bőséges csomagot nekem, hát... sokszor gondoltam, hogy az égiek elkényeztetett kegyeltje vagyok.) Azt hiszem, tetszett Charlie-nak és Ibinek, hogy napi 8–12 órát foglalkozom (amennyit ők hagytak) Farkas festményeivel, rajzaival, vázlatfüzeteivel, leveleivel, fényképeivel. Napokon át egyedül, amíg ők textilminta-tervező műtermükben dolgoztak, ahol magyar fiatalokat is tanítottak a szakmájukra. Hétvégén kirándulások Róma környékén, elmondhatatlanul szép, régi kisvárosokban.

Rómában Charlie és Ibi kényeztetett, Párizsban Paolo, majd barátjuk, Hargittai Pali festő, textilminta-tervező (aki még a budai textilgyáros lányához, Goldberger Friderika bárónőhöz is elvitt, ő meg abba az étterembe, ahol Picasso, Modigliani és festő, költő barátaik rajzoltak az asztalok lapjára – ma megfizetetlenül drága, elegáns hely).

Olyan társadalmi csoport – arisztokraták és művészek – tagjaival kerülhettem kapcsolatba (még Londonban is), akikkel egyébként persze hogy nem találkozhattam volna. Farkas István anyja báró Goldberger Anna volt. Paul Hargittai révén nemcsak kinn élő magyar, hanem francia művészekkel is találkozhattam (neki az Opera mellett volt az elegáns textilminta-tervező műhelye és az igen patinás Citén a lakása). Márkus Annához, Anna Márkhoz két szalon is eljutottam: Ország Lilivel együtt jártak a Képzőművészeti Főiskolára, és együtt dolgoztak a Bábszínházban az ötvenes évek elején. Márkus Anna első férje Pilinszky János volt, Ország Lilivel haláláig barátok. Márkus Anna apja viszont Farkas István barátja volt. Farkas 1938-ban festette a *Márkusék Barcsayval* (*Barcsay Jenő és a Márkus házaspár*) című nagy méretű, jelentős akvarelljét. Márkus Anna 1956-ban disszidált, nemzetközi hírű festő lett Párizsban. Nagyon-nagyon szerettem a műtermét, architektonikus, szigorú, racionalis, tiszta reliefjeit, grafikáit, és közel került hozzám egyenes, karakterisztikus, ironikus lényre, rendkívüli intellektusa. Az a végtelen tér, amely messze túlra nyílik, a képkeretbe zárt helyeken és időn túlra, nagyon is rokon Pilinszky, Ország Lili falaival és Farkas István harmincas évek eleji képeinek abszurd horizontjával. Márkus Annával Farkas István abszurd tereiről, szokatlan színeiről, a századfordulóról

itt maradt öregasszonyairól folytatott beszélgetéseink mélyítették el a kapcsolatunkat. (Farkas öt éves, amikor anyja meghal. A Wolfner rokonok nevelik, akikről a tízes évek végén nem túl rokonszenves portrékat fest, a harmincas évek kísérteties öregasszonyaiban is az ő szorongató emlékek térhetett vissza.) És pletykáltunk a Farkasról szóló mendemondákról, szenvedélyeiről – sielés, dzsessz, dobolás, énekesmadarak kalitkában, színes halak akváriumokban és persze a különféle alkatú, bőrszínű, nemzetiségű, korú, társadalmi állású hölgyek, énekesek, színésznők, nevelőnők, modellek, írónők, írófeleségek, arisztokraták. Farkas nem állt ellen a csábításoknak, viszont a házasságon kívüli gyerekeiről is nagyvonalúan gondoskodott. Márkus Annának 1991-ben volt kiállítása a Vasarely Múzeumban (írtam róla is, Fehérek és feketék. *Magyar Napló*, 1990/4.). A Vasarely Múzeumban 1995-ben rendeztem kiállítást Hargittai Pálnak. (Katalógust is írtam és könyvet, melyet ugyancsak Németh Géza adott ki magyar és angol nyelven: *Paul Hargittai*. Arthis Kiadó, 1995.) Clea Vignando műtermében is többször jártam (1967-ben végzett az École des Beaux-Arts-on), és írtam is róla 1993-ban a *Művészetben*. Ő őrizte meg Szász Pál (1912, Budapest – 1969, Párizs) hagyatékát, amelynek egy része a Szépművészeti Múzeumba került (róla is írtam).

Bennem és körülöttem

A világ kitágult számomra. A két kulturális központ – Párizs és Róma – könyvtárai, könyvesboltjai, múzeumai, galériái, műemlékei, műtermei, lakások, éttermek, kávézók és a találkozások, beszélgetések emberekkel 45 és 50 éves korom között érleltek, alakítottak azzá, aki immár felnőttként lettem. Mondjuk így: intellektuálisan, ismeretekkel, tapasztalatokkal gazdagodva önmagammá váltam. Az alatt az öt év alatt valahogy összeálltak bennem és körülöttem a dolgok. (Az érzelmi érettségem az unokáimmal fejeződött be 2003 körül, a szociális pedig a tanszékevezetés nehéz tanul éveiben 1998-tól. Kissé későn érő típus vagyok.)

Azt, hogy Róma és Párizs mi mindent jelent számomra mint város, lényegében megírtam a *Micsoda útjaim...* első kötetében (*13 város*. Arnolfini Paperback, 26. kötet, 2011). Mindkét város – Rómában 1970 és 2007 között tizenhét-szer voltam, Párizsban 1981 és 2002 között talán tízszer-tizenkét-szer – elválaszthatatlanul összekötődött bennem Farkas Istvánnal. Farkas 1912 legelejétől 1914-ig, azaz az első világháború kitöréséig élt, tanult, állított ki Párizsban (1912 októberében például a kubistákkal). 1913 őszétől a Montparnasse-on

műteremszomszédja Rilke, aki idegesítette hegedülésével, de végül összebarátkoztak. Farkas 1925-től Párizsban élt Kohner Idával, feleségével, majd három gyerekével, amíg apja halála miatt haza nem kényszerült, hogy átvegye a kiadót. Párizsi műtermét még évekig megtartotta. Farkas Párizsban lett az, aki. Barátai is elsősorban francia költők, írók, festők, művei ott kerültek nemzetközileg elismert műgyűjteményekbe (az amerikai Chester Dale, az építész Auguste Perret, a spanyol Olivarez, Nemes Marcell és mások).

Leletek

Elképzeltem, hogy állt mellém a szerencse Farkas István-ügyben Párizsban. Egyetlen hihetetlen példa: Paolo elvitt ebédelni a Beaubourg és a Bastille közötti elegáns, áhítatosan kedvelt, jómódú Marais negyed híres zsidó éttermébe. Utána még jártunk egyet, amikor lecövekeltem egy zsidó antikvárium kirakata előtt. Menjünk be, indítványoztam. Nem akarok venni semmit, de ide be kell menni. Az eladó mögött egy ismeretlen Farkas István-kép a párizsi időszakból. Még apám vette egy magyar festőtől a harmincas években, magyarázta az öregúr, amikor észlelte megdöbbenésemet. Az apám, dadogta Paolo (később sikerült visszavásárolnia). Akkor találtuk ki, hogy menjünk el vasárnap a legnagyobb párizsi képpiacra. Két újabb Farkas-kép! Paolo ezután hirdetéseket adott fel különböző szaklapokban. Haza-jövetelemkor szombaton kimentem az Ecseri piacra (ahol a hatvanas években egy forintért vettem egy dedikált Radnóti *Járkálj csak halálraítéltem*). Magam is alig hittem el: Farkas István-fényképeket és -dokumentumokat (például az anyakönyvi kivonatát) tudtam venni nevetséges összegekért. Ez sarkalt arra, hogy bekérekedjem az egykori Aradi utcai házukba, amelyet oroszok használtak, szemben a szovjet követséggel. 1990! – és felengedtek a padlásra két kisfiú katona kíséretében. Újabb dokumentumok, fényképek kerültek elő, amelyeket elhozhattam. Legközelebbi párizsi utamkor megkerestem a házat, ahol Farkas a családjával lakott – 199 rue de Grenelle –, ahol Charlie és Paolo született, és az egykori Galerie le Portique-ot, ahol kiállításai voltak 1928 és 1933 között. Ebben a galériában állított ki rendszeresen Matisse is. A galéria tulajdonosa, Marcelle Berr de Turique visszaemlékezéseiben többször is írt Farkasról, akit furcsa alaknak tartott és igen eredeti tehetségnek (kézcsókjai miatt közép-európainak). Elmentem a Galerie d'Art-ba, a Salon de Tuileries-be, ahol kiállított, a Café de la Rotonda, a Café du Dôme-ba, a Sélectbe – Farkas párizsi életének helyszíneire.

A nagymonográfia

A könyvet 1990. október 20-a és 1994. március 27-e között írtam meg Budapesten, illetve Szigligeten, az alkotóházban; de a képelemzésekhez vázlatokat készítettem Rómában, Londonban és a Kecskeméti Képtárban (ahol Simon Magdolna művészettörténész hétvégeken és sokszor hétköznapiokon este későig bezárt az irodájába, hogy nyugodtan dolgozhassam).

A nagymonográfia 1994 őszén jelent meg. A Nemzeti Galériában volt a bemutató egy kis kiállítás keretében. Fiai, unokái, Charlie-ék Rómából, Stefánék (Stefano rendkívül hasonlít nagyapjára) Firenzéből (pontosabban a Villa Cafaggióból), Péter Brüsszelből, Paolók és Hargittai Paliék Párizsból és más rokonok, ismerősök is jelen voltak. Természetesen a szigorú lektor, Körner Éva is. És Székács Schönberger István (1907–1999), aki megnevezte, kijelölte számomra 1977-ben Farkas Istvánt. Sajnos nem volt jelen művészettörténész tanárom, mesterem, Németh Lajos: meghalt 1991-ben, de még előtte többször is tudtunk beszélni a Farkas-életműről.

Többek megdöbbenésére a nagyon szigorú, igényes Körner Évát, a Corvina Kiadó főszerkesztőjét – akitől sokat tanulhattam a hetvenes években – kértem fel lektornak. Fél évig dolgoztunk együtt. Legalább száz oldallal csökkentette a szöveget. Tudtam, hogy ha ő elfogadja a kéziratot, Farkashoz méltó könyv lesz belőle. Németh Géza festő, építész barátom, akit Bálint Endre műterméből 1968 óta ismertem, vállalta a könyv tervezését (a címlapot Szabó Magda tervezte Köböl Verával közösen). Hetekig ültünk együtt Macintosh számítógépe előtt, jártunk együtt a nyomdába ellenőrizni a nyomtatásokat. Charlie többször is eljött Rómából (Charlie eredetileg szobrász, Vilt Tibor tanítványa, majd ékszertervező, végül designer, textilminta-tervező), hogy részt vegyen az előkészületekben. Körner Éva még a tördelést is ellenőrizte. Az első kiadás hamar elfogyott. A második, rövidített kiadás (a képelemzések nélkül) 1995-ben jelent meg, az angol nyelvű 1999-ben, az olasz változat 2002-ben; ez utóbbi hetekig díszelgett Róma híres, igen gazdag, elegáns, fényes, forgalmas utcája drága könyvesboltjának kirakatában. Ez az utca a hatvanas években a La Dolce Vita utcája, exkluzív bárokkal, kávézókkal, éttermekkel, híres sztárok és írók törzshelye. Federico Fellini tette híressé (*Az édes élet*, 1960). Nagykanizsától, Gyékényestől, Órtilostól, Perecsenyusztától a Via Veneto igen messze van, nem csak térben – ezt nagyon is átéltem, bámulva a könyv címlapját a kirakatban: Katalin S. Nagy: *István Farkas*. Az a kislány zokogott

fel bennem, aki ötévesen dacosan válaszolta a felnőttek blőd kérdésére: – Katica, mi leszel, ha nagy leszel? – Nem tudom, csak azt tudom, hogy könyveket akarok írni. – Milyen könyveket? Azt nem tudom, csak azt, hogy könyveket. – Nem mertem volna egyedül bemenni a boltba. Istenem, milyen tétova, zavarodott, megszeppent voltam az elegáns, arisztokratikus, magabiztos Charlie mellett! Charlie Párizsban született, én Nagykanizsán. Charlie élt, dolgozott New Yorkban, Rómában, én Budapesten. Folyékonyan beszélt, tárgyalt öt nyelven, könnyedén váltogatva őket, én csak dadogva, nehézkiesen, hibásan, tele szorongással. De az olasz nyelvű könyv, az angollal együtt ott volt valóban. Mindegyik kiadás Németh Géza alapos, körültekintő munkáját dicséri. (Hogyan máshogyan hálálhattam volna meg neki a magyar–angol–olasz Farkast, az Ország Lili-könyvet, mint hogy róla mint festőről is írtam könyvet 1995-ben, és műveiből Charlie közvetítésével 2003-ban rendeztem kiállítást Rómában, az Accademia d’Ungheriában *Metamorfosi di Rome* címmel.)

Méltó helyeken

Először Berlinben rendezhettem Farkas István-kiállítást a Haus Ungarnban Mélyi József jóvoltából (tehetséges tanítványom volt a Közgazdaságtudományi Egyetemen, kiváló művészettörténész lett). Charlie is eljött a megnyitóra Rómából. Aztán 2002 őszén a monumentális Vittorio Emanueleben. Ez a hatalmas, 19. századi, féhmárvány épület ráterpeszkedik a városra, királyi akaratból. Körülötte a két és félezer éves Forum Romanum töredékességében is lenyűgöző templomai, épületmaradványai, diadalívei, két oldalán szökőkutak, előtte a Piazza Venezia forgalmas tere. A műemléképületben működik a 19. századi olasz szabadságharcra foglalkozó tudományos intézet, az Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano – ezt sem ismerném, ha nem ők adtak volna helyet a Farkas István-kiállításnak. Ehhez az intézethez levéltár és múzeum is tartozik. Ez utóbbiban nagyszabású időszakos kiállításokat rendeznek. Olyan kiállításokat, hogy ennél méltóbb helyet elképzelni sem lehet Farkasnak, akit a húszas évek végén, harmincas évek elején Párizsban és Brüsszelben a legnagyobbakkal emeltek egy sorba a korabeli művészeti kritikusok, francia költők, írók. (Sajnos apja halála után hazajött a Wolfner–Singer Kiadót működtetni és ez megtört az 1926 és 1934 közötti lendületét, az életmű kiteljesedését. Csak néhány éves szünet után, 1938-tól talált vissza önmagához, hogy aztán 1941-ben fessen olyan képeket, amelyeket ha folytathatott volna...

hagyjuk...) Néhányan a Vittorio Emanueleben kiállító művészek közül: Chagall, Matisse, Paul Klee, volt benne Salvador Dalí, Van Gogh, Claude Monet, Cézanne, Miró és persze Leonardo is.

És mégis megtörtént

58 éves voltam. Ez volt életem csúcspontja. Ráadásul ott volt velem Fenya, hasában az izgő-mozgó félidős Samu – Jenei Bálint Sámuel –, az unokám, aki születésével, létével teljesen megváltoztatta addigi életemet, engem – az egész mindenséget. Amikor elkészültem a Farkas-kiállítás megrendezésével, álltunk kint a bejárat előtt, alattunk a római kori város, Fenyában a ficánkoló kisfiú. „Idő, állj meg egy pillanatra, s ti suhanó percek, várjatok” (Goethe: *Faust*). Igen, elégedett voltam – ami velem addig ritkán fordult elő. Szívesen megállítottam volna a pillanatot, az időt. Egészen addig biztos voltam abban, hogy velem ez nem történhet meg, nyugtalan, nyughatatlan, feszült, kételkedő, bizalmatlan, elégedetlen természetem kizárja, hogy átélhessem a boldogságot. És mégis megtörtént: 2002. október elején, két héttel az 58. születésnapom előtt Rómában, a Vittorio Emanuele oldalbejáratánál, a lépcsők tetején. Kimondtam hangosan. Így szóltam a perchez: „Oly szép vagy, ó maradj, ne menj!” De nem kondult a harang értem, nem telt le szolgálatom, sőt! Ahelyett, hogy „Az óra több időt ne mérjen, Akkor az én sorsom betelt”, az életem egészen más dimenzióba lépett, egészen más-hogy folytatódott. Egy egészen másféle utazás kezdődött, egészen másféle mélységek megélése.

Samu, Fenya. Farkas István. Forum Romanum. Róma. 2002 finom ősze. Csúcspontja az életemnek.

Végre művészettörténészek is

Aztán 2005. február végén, március elején, nem sokkal második unokám, Roland Dániel születése után rendezhettem a Budapesti Történeti Múzeumban Farkas István életmű-kiállítást. Már nem csodálkoztam: a római látványos Farkas-kiállítás és az olasz nyelvű monográfia Samu világra készüléssel, a budai várbeli reprezentatív Farkas-kiállítás és a gondosan kivitelezett katalógus előkészítő munkálatai Roland Dániel világra jöttével esett egybe. A megnyitón Marosi Ernő akadémikus elismerte a magyar művészettörténet szakma felelősségét a Farkas-életmű nagyon késői elfogadásában, újraértékelésében. Ezen a megnyitón végre művészettörténészek is jelen voltak: Kovalovszky Márta és Kovács Péter is, akik nagyon korán – 1969-ben! – mutatták

be Székesfehérvárott az István Király Múzeumban Farkas Istvánt; Kernács Gabi, akinek a Corvina Kiadónál egy évvel később, 1980-ban jelent meg könyve Farkasról, mint az enyém a Képzőművészeti Alap Kiadónál, de sokkal előbb fedezte fel Farkas István életművét, mint én (televíziós filmet is készített Farkasról B. Farkas Tamással együtt); Bajkay Éva, aki 1969-ben a székesfehérvári és 1978-ban a nemzeti galériabeli kiállítást rendezte. És sokan olyanok is, akik szégyellhették volna magukat azért, amit a hetvenes–nyolcvanas években összehordtak Farkasról. – Elégtételt érez? – kérdezte Marosi Ernő. – Dehogy, csak tettem a dolgomat – válaszoltam. Az általam írt 80 oldalas katalógus elé Kertész Imre (ekkor már Nobel-díjas író) írt bevezető sorokat. Kertész Szigligeten, az alkotóházban ismerkedett meg Farkassal, amikor a nagymonográfián dolgoztam. 14 éves volt, amikor megjárta Auschwitzot, Farkast 57 évesen, 1944. július 1-jén pusztították el a gázkamrában. „Elhinnénk-e, hogy volt idő Magyarországon, amikor Farkas Istvánról csak suttogva lehetett beszélni? Elhinnénk, hogy volt idő Magyarországon, amikor az ő képeivel nem büszkélkedtek, hanem épp ellenkezőleg, rejtegették vagy száműzték őket?” – kérdezi Kertész a katalógusban (aki egyik könyvének címlapjára Farkas István Szomory Dezsőről készített „eksztatikus” – a jelző Kertésztől származik – portréját választotta).

Ez a kiállítás végre sokféle visszhangot kapott. A Kieselbach Galéria szerint Farkas bekerült a tíz legjobbnak tartott magyar festő közé. Hazaérkezett volna?! (Azt azért nem.)

Búcsú

Szigligeten 2006-ban, a Farkas-villában rendeztem grafikáiból kiállítást. Balatoni vitorlázás közben fedezte fel a szigligeti domboldalt. A házat 1937-ben építtette, köré mediterrán kertet. A kilátás a Balatonra fenséges, tengert idéző, látványos. Sokat tartózkodott és dolgozott itt élete utolsó éveiben, remélte, ide vonulhat vissza. 1938-ban feladta párizsi műtermét. Az 1998-ban a Charlie által alapított Farkas István Alapítvány (1999 és 2007 között voltam az elnöke) hozott létre az egykori Farkas-villában kiállítóhelyiséget. Meglepően sokan voltak a megnyitón. Konrád György láttatón, értőn, érzékenyen beszélt, majd írt is Farkasról. (Az alapítvány – tudomásom szerint – megszűnt.) Ugyanebből a grafikai anyagból rendezhettem ugyancsak 2006-ban kiállítást a római Accademia d’Ungheriában (ekkor két kicsi unokám apja jött velem). 2007-ben ugyanitt

három magyar és egy olasz festőnőnek rendeztem kiállítást: Ország Lili és Mózes Kati képei mellett Farkas István anyjának, Kohner Idának (1895–1945), báró Kohner Adolf műgyűjtő lányának, aki Ferenczy Károly tanítványaként tehetséges festőnek indult, 1923-ban volt gyűjteményes tárlata az Ernst Múzeumban, de a három gyerek mellett kevés ideje maradt az érzékeny akvarellek, állatrajzok készítésére.

Aztán zárásként 2009 szeptemberében a 2B Galériában Böröcz László felkérésére *Farkas család* címmel Charlie művészettörténész lánya, Anna segítségével válogattam a kiállításhoz Kohner Ida, Charlie és Paolo, valamint Farkas unokáinak – Tamás, Mathes, Sofia, Anna, Ida, Giorgio, Stefano – munkáiból. Farkas Istvántól a *Correspondances* (1928) mappa tíz titokzatos lapját állítottam ki (a magyar csodálatos, csodás, mesés kifejezések nem fejezik ki a lényegüket: a miraculum, a francia merveille, az angol miraculous, marvelous inkább). A Farkas (Wolfner, Kohner) család négy generációjában öröklődött a képzőművészeti tehetség. 65 éves lettem október 19-én, Farkas 122. születésnapja október 20-án következett. Véget ért a tanszékezetem, intézetigazgatói munkám. Tulajdonképp ezzel a családi kiállítással búcsúztam el Farkastól. 32 évig tartó kapcsolatunktól.

Új találkozás

De persze mégsem ez történt.

Dr. Cseuz Regina reumatológus, belgyógyász főorvos asszony megvásárolta Farkas István lomtalanításkor előkerült korai grafikáit, szén és ceruza tanulmányrajzait. Az 1991 óta általa létrehozott, működtetett és rendkívül népszerű Revita Rende-lőben 2012. december 15-étől 2013. január 5-éig volt látható a *Beszélő testek – tisztelgés Farkas István (1887–1944) művészete előtt* című kamarakiállítás. A bensőséges megnyitón, beszélgetésen váratlanul sokan voltak: festők, újságírók, gyűjtők, orvosok, gyógytornászok, sokan a rendszeresen ott kezelt betegek közül. Farkas aktrajzain Cseuz Regina megmutatta, hogyan érzékeltette a fiatal festő az öregedő testeken az anatómiai elváltozásokat, a reumatológiai betegségek következményeit.

Úgy tűnik, a Farkas Istvánnal közös történetünk mégis folytatódik.

Első megjelenés: Arnolfini Szalon, 2014. június–július

<https://szalon.arnolfini.hu/snk-mi-mindent-koszonhetek-farkas-istvannak/>